

FRIED ISTVÁN

EGY JÓKAI-NOVELLA ÉS AMI KÖRÖTTE/MÖGÖTTE LEHET
(Egy magyar Marcus Aurelius)

Sem a Jókai-szakirodalom, sem az antikvitás magyar utóéletét nyomozó kutatás eddig nem szentelt figyelmet Jókai Mór *Faustina* című novellájának.¹ Érdekes módon még a Jókai-művek forrásfeltáró igyekezete sem tért ki erre az elbeszélésre, jóllehet Hankiss János óta ismeretes, miféle történeteket kölcsönzött az író a *Dictionnaire contenant les anecdotes historique de l'amour* című kötetből.² A műfajként megnevezett történelmi anekdota további megfontolásokat igényel, a *Dekameron*-kötetről szólást aligha kerülhető meg a kortársi értelmezés megközelítő rekonstruálása, annál is inkább, mivel a Bach-korszak prózáját monografikusan feltáró értekezés a *Faustináról* mintegy odavetve közli, miszerint nemigen lenne több anekdotánál.³ Ugyanakkor – egyelőre a filológiai problémánál maradva – aligha elégedhetünk meg egy francia szerelmi-erotikus történet antik tematikájú újraírásának feltételezésével, s nem pusztán azért, s ez is ismeretes a kutatásból, mivel Jókai antik érdeklődését a nagy auktorok (elsősorban Vergilius és Horatius) mellett Gibbon történetírásának már kora ifjúságában megkezdett tanulmányozása hatotta át.⁴ S ezzel a kortársak is tisztában voltak, Kemény Zsigmond az 1853-ban bemutatott *Manlius Sinisterről* írva említi: „Tárgya Gibbonból van véve.”⁵ Előlegezve a *Faustina* forrásait, a francia gyűjtemény mellett Gibbon művét is megnevezhetjük forrásként.⁶

Jóllehet a *Dekameron*, melynek címén kívül a megszerkesztettséget tekintve igen kevés köze van Boccaccióhoz, vegyes tartalmú, vegyes színvonalú, eltérő terjedelmű kis-

¹ JÓKAI Mór *Összes művei*, XI, *Dekameron: Száz novella*, I, Bp., 1894, 88–93. A továbbiakban nem hivatkozom külön az innen származó idézetekre.

² HANKISS János, *Jókai Mór és egy francia anekdotakincs*, It, 1928, 1–22. A *Carinusnak* és a *Manlius Sinisternek* csak egyik forrása a *Dictionnaire*, Gibbon történeti munkájáról sem feledkezhetünk meg. Hankiss értekezésében nincsen szó a *Faustináról*. Vö. még HANKISS János, *Jókai fordításaihoz*, It, 1936, 24–25.

³ SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*, Bp., 1939, I, 177, 188 (a *Faustina* szerb fordításáról), 203.

⁴ JÓKAI Mór, *Írások életemből: Önéletrajzi írások*, vál., s. a. r., elő- és utószó HEGEDŰS Géza, Bp., 1960, 28–29. Vö. még VÉRTESY Jenő, *Gibbon mint szépirodalmi forrása*, It, 1916, 16–30.

⁵ KEMÉNY Zsigmond, *Manlius Sinister = Uő, Élet és irodalom: Tanulmányok*, s. a. r. TÓTH Gyula, Bp., 1971, 337. Vö. még JÓKAI Mór, *Drámák (1843–1860)*, s. a. r. SOLT Andor, Bp., 1971, 833–834.

⁶ EDWARD GIBBON, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. Oliphant SMEATON, London, 1936, I, 76–78, 83–84. A továbbiakban külön nem hivatkozom az innen idézeteket.

prózákat tartalmaz, elsődleges célja a gyönyörködtetés, a delectare megvalósítása, emellé legföljebb az időnként fölmerülő erkölcsi tanítás érzékelhető sugalmazását illeszthetjük. Minthogy a tanulság, a következtetés levonása általában gyöngíti az anekdotától elvárt csattanós befejezést, a rövid történet anekdotikus része inkább tekinthető novellavázlatnak, könnyű kézzel fölvezetett tárcának, másik része megoszlik a történelemnek a jelenre vonatkoztathatósága, illetőleg a szerelmi-erotikus cselekmény általánosságban tartása között. A *Faustina* nem teljesen kivétel, hiszen itt ugyan van csattanó, noha az szoros értelemben a történeten kívülre mutat, és az olvasó történelmi ismereteire is számít, az erkölcsi tanulság azonban meglehetősen problematikusán kap irodalmi alakot. Hiszen a filozófus császár, egy sztoikus világnézet (ön)ellentmondásainak finom érzékeltetésével, egy meglepő magatartás indokolást nem tartalmazó, de nem is kívánó bemutatásával, valamint a történelem szuverén magyarázatával végeredményben felülírja saját bölcselői szemléletét. Noha az elbeszélés idézi Marcus Aurelius magyarul akkor már feltehetőleg jól ismert művét (Döbrentei Gábor folyóiratában, az Erdélyi Muzéumban 1817-ben közölt egy „dicsérő beszéd”-et a császárról, közreadta „Elmélkedései”-t, lábjegyzetben ott a kitekintő mondat: „S Commodusz gyalázatjára éle Atyjának”; Perlaky Sándor fordításában 1847-ben jelent meg „Marc. Aurel. Antoninus Elmélkedései XII könyvben”, innen meg idézem a császár szavait: „Az isteneknek köszönöm feleségemet, ki oly kellemes, nyájas és oly egyszerű...”⁷), a *Faustina* olvasása után fölmerülhet a kétség: vajon ismer-e Jókai a följobb említett műveket? Hipotetikus válasz a feltehetőleg nem, a *Faustina*-ban ezt látjuk: „kinél szelídebb, erkölcsre csudálatosan egyszerűbb nőt az istenek férfinak nem ajándékoztak soha”, ráadásul ezt a császár a szenátusnak üzeni Faustina halálát követően. Ugyancsak, immár határozottabban, tagadó a válasz, ha belelapozhatunk abba a világtörténetbe, amely mind a mai napig föllelhető Jókai könyvtárában: a német nép számára írott sokkötetes történeti munka negyedik kötetében tárgyalja a bölcselő császár uralkodásának éveit.⁸ Schlosser forrásainak megfelelően (itt a később említendő *Historia Augustára* hivatkozom) állítja, Faustina elvetemült (verworfenes), minden szemérem és erkölcs nélküli asszony volt, de a császár nem válhatott el tőle, mert szüksége volt felesége vagyonára. A császár művelt szellem, nemes lélek, kiváló gondolkodásmód megtestesülése, ám iskola- és katedrabölcső jellemzi műveit, Schlosser sűrűn hivatkozik Dio Cassiusra. Szerinte Faustinának nagy befolyása volt a közügyekre, s az utód nevelését is ő irányította. Marcus Aurelius életének regényes feldolgozása I. A. Fessler nevéhez fűződik,⁹ a történetíróhoz, aki szokatlan módját választotta az anekdota, a történetírás és a szépirodalom között lebegtetett műve önértelmezésének. Dramatischer Roman: mondja párbeszéd és elbeszélői kommentár változatásából álló, négykötetes művéről, amely

⁷ DÖBRENTÉI Gábor, *Dicsérő beszéd Mark Aurélról*, Erdélyi Muzéum, 1817, 6, 57–70, 70–110, az idézetek: 58, 110. Jókai életében jelent meg: MARC. AUREL. ANTONINUS *Elmélkedései XII könyvben*, görögből ford. PERLAKY Sándor, Pesten, 1847, 17.

⁸ F. C. SCHLOSSERS *Weltgeschichte für das deutsche Volk*, unter Mitwirkung des Verfassers bearbeitet von G. L. KRIEGK, Frankfurt am Main, 1846, IV, 368–394, 368–374. Faustináról: 373.

⁹ *Marc Aurel* von FESSLER, Breslau, 1799, II, 210–211, 332 skk., 353, 457–461; III, 170–171, 172–191, 192–213, 282–283, 307–308, 336–341; IV, 7–9, 31, 235–241, 245–246.

1799-ben már harmadik kiadását érte meg. A Faustina kicsapongásairól szóló történetek itt rosszindulatú híresztelések, intrikák formájában beszélgetnek el, Tertullus állítja, miszerint a két fiú, köztük Commodus az ő gyermeke lenne, ez a hagyományban máshoz fűzve, vissza-visszatér. Fessler előadásában Faustina nemességben, odaadásban vetekszik Marcus Aureliusszal, nem tehet a hírét beárnyékoló gyanúkról. Faustina haláláról meglehetősen érzelmes tudósítást kapunk, szintúgy a császár gyászáról. Viszont egy másik szereplő, Fabia levele szerint az utód, Commodus szörnyeteg lesz. (Csak mellékesen említem meg, hogy a gyermekifjú Madách Imre drámakísérlete Commodusról a szörnyeteggé válás folyamatát jeleníti meg, Gibbon alapján a leginkább.) Annyit érdemes még hozzátennünk, hogy előzményként ugyan említhetjük, de forrásként kizárhatjuk ezt a két művet. Akár tudott róluk, akár nem, Jókai elképzelése, majd megírt műve nem követi ez elődök „irány”-át. S még mindig külső körülményeket említve, nagy valószínűséggel Jókai sehol másutt nem publikálta ezt a novellát, mint a *Dekameron* első kötetében. Vagy azért, mert más, érdekesebbnek vélt, megnyerőbbnek tetsző történeteket adott közre lapokban, folyóiratokban, vagy azért, mert a kötet sajtó alá rendezésekor, talán végső formájának kikristályosodásakor döntötte el a sorrendet, iktatta be a száz történet közé a *Faustinát*. A magam részéről több esélyt adnék e második lehetőségnek, hiszen a *Faustina* jó történet, eléggé különös ahhoz, hogy egy történeti személyiségről meglepő ismereteket közöljön, s hogy emellett a Berzsenyi meghirdette „tisztá erkölcs”, a Gibbontól ideemelt birodalmi hanyatlás akkoriban emlegetett tézisének alátámaszsa.

Közelebb jutunk a forrásokhoz beleolvasva a *Historia Augustába*,¹⁰ mivel a történetírói szakmaisággal szemben pittoreszk cselekményű eseménysorozatban örökíti meg a császárok korát. Ez a könyv említi sokatmondó feltételezéssel, miszerint a filozófus császár utódát-fiát nem ő nemzette, hanem egy házasságtörés gyümölcse volna az utód. A gyanúba jöhető személyek közül egy gladiátorra céloz az elbeszélő, Commodus maga is gladiátorhoz volt hasonló. Alább megismétlődik ez a gyanú, Faustina ugyanis Caeitában halászok és gladiátorok között kereste a gyönyört. Erről egész Róma tudott, s pantomimekben adták elő. Faustina hirtelenül halt meg. A császár megparancsolta a szenátusnak, hogy felesége tiszteletére templomot emeljenek, maga gyászbeszédet tartott, s az elhunyt emlékére létesítette a Faustina-ifjak csoportját. Faustina istenné emelésére is utasította a szenátust. A császár szemére vetették, hogy felesége kedveseit, Tertullust, Tutiliust, Orfitust és Moderatust magas tisztségekbe emelte, jóllehet Tertullusszal egy reggelinél kapta rajta őket. A Jókai-elbeszélésben felbukkan „egy tébolyodott rabszolga, Cheronea”, majd a gladiátor-szerető, Glabrio, de ők nem szerepelnek a *Historia Augustában*, viszont az ottani nevek közül Fesslernél Tertullus és Moderatus igen. Így

¹⁰ *Historia Augusta: Römische Herrschergestalten, I, Von Hadrianus bis Alexander Severus*, eing., übers. von Ernst HOHL, bearb., erläut. von Elke MERTEN, Alfons JÄGER, mit einem Vorwort von Johannes STRAUB, Zürich–München, 1976, 79–109. Marcus Aurelius jószágáról vö. még AMMIANUS MARCELLINUS, *Róma története*, ford. SZEPESY Gyula, jegyz., utószó ADAMIK Tamás, Bp., 1993, 83. A Marcus Aureliusról szóló rész elveszett.

jutunk el a francia szerelmi szótárhoz,¹¹ amelyben – ha csak a neveket tekintjük – Tullus, Tertullus fordul elő, viszont a caeitai eset ott is olvasható: Faustina esetei a gladiátorokkal és a matrózokkal (gladiateurs et matelots), Commodus itt is fia egy gladiátornak (qui se montra digne fils d'un gladiateur). A Faustina fölött elhangzó gyászbeszéd (oraison funèbre) megemlíttetik, a Faustina tiszteletére emelt templom (le Sénat ordonne de plus que dans le temple de Vénus a Rome) nem kevésbé.

Mielőtt a Jókai-szöveg hasonló helyeire figyelmeztetnék, nézzünk bele Gibbon sokat forgatott történeti művébe.¹² Ennek „átdolgozott” magyar kiadása a *Faustina* megjelenése után jelent meg Pesten. Így az angol változathoz kell fordulnunk, persze, nem zárható ki, hogy Jókai németül olvasta.

Gibbon nem győz betelni a császár dicséretével, élete Zenon elképzeléseinek, téziseinek legnemesebb kommentárjaként hat, kiemelődik türelmessége, igazságossága, jósága minden embertársával. Ellenségei ugyan képmutatással vádolták, valójában már 17 évesen tanulmányozta a sztoikusokat, az erényességet tartva a legfőbb jónak. Faustinát mindenekelőtt szépségéért ünnepték, feltehetőleg Marcus Aurelius volt birodalmában az egyetlen, aki vagy nem tudta Faustina viselt dolgait, vagy érzéketlennek mutatkozott azokkal szemben. Emlékeztet Marcus Aurelius írásának általam is idézett passzusára. Majd arra kerül sor, hogy a szenátusnak Faustina istenüléséről szóló elhatározását említse. Templomában Juno, Venus és Ceres attribútumaival volt megjelenítve (She was represented in her temples, with the attributes of Juno, Venus and Ceres...), s oly határozat született, miszerint a menyegző napján mindkét nemű fiatalságnak le kell róni adóját tiszta, szűzies védnöknőjük oltára előtt. A Marcus Aurelius–Commodus szembeállítás itt sem marad el.

Nem a teljesség kedvéért idézem a korszak szakirodalmának néhány darabját,¹³ amely kétségbe vonja, miszerint valóban oly rosszhírű-kicsapongó életmód tulajdonítható Faustinának, mint azt a pletykákból összeállított botránykrónikák tanúsítják. Részint megírják, hogy Faustinának 12–13 gyermeke volt, ebből 6–7 meghalt, így az ifjan elhunyt császárnénak viszonylag kevés ideje maradt a hűtlenkedésre. Részint okot kerestek a kortársak, az utókor írói, miként követhette a szörnyetegként megjelenített Commodus a bölcs Marcus Aureliust, az ellentét értelmezéséhez használták, hogy Commodust nem férjétől szülte Faustina. A legfőbb hatalmon belüli intrikák sem növelték az asszony jó hírét.¹⁴ Mindazonáltal joggal tételezhető föl, hogy az ellene fölhozott gyanú, megannyi

¹¹ *Dictionnaire contenant les anecdotes historique de l'amour, depuis le commencement du Monde jusqu'à ce jour*, a Troyes, 1811, I, 270–273. Itt jegyzem meg, hogy e szócikkben lelte Jókai az adatot, miszerint egy színész színre vitte a hűtlen császárné esetét.

¹² Minthogy a Jókai-könyvtárban nem maradt fenn, csak találgathatunk, melyik Gibbon-kiadás volt, lehetett birtokában, netán örökölte-e. Többek között szóba jöhet egy 1840-es londoni változat, egy 1844-es lipcsei kiadás éppen úgy, mint egy korábbi, az 1779–1788 között megjelentetett lipcsei. A mű eredetileg 1776–1788 között jelent meg.

¹³ *Mark Aurel*, Hrsg. Richard KLEIN, Darmstadt, 1979 (Wege der Forschung, 550); Rosemarie BERING-STASCHEWSKI, *Römische Zeitgeschichte bei Cassius Dio*, Bochum, 1981, 10–14; Anthony BIRLEY, *Marcus Aurelius*, London, 1966, 134, 155–156, 220, 250, 253, 265, 306–307.

¹⁴ BIRLEY 253; BERING-STASCHEWSKI 10, 14.

rossz hírbe hozó állítás későbbi ráfogás „eredménye”; Commodus viselkedésének magyarázata.

Jókait kevésbé érdekelte a történeti személyiség sokoldalú megjelenítése, két viselkedésformát, két személyiséget mutat be az elbeszélés, nem nagy túlzásokkal: a sztoikus és egy végletessé alakuló epikureus felfogás ellentétét, amelyet nem oldhat föl az egyik fél halála, és amely nem példázhatja a sztoikus világnézet diadalát. Kettős vereség dokumentálódik, a túlélő vagy nem szűnő naivitásáról, ignoranciájáról, becsapottságáról tesz újabb tanúbizonyságot, vagy a sztoikus szemlélettel aligha összeegyeztethető tudatos bosszúról, jól leplezett indulatokról, a világ oly mély megvetéséről, amely ugyan nincsen nagyon nagy távolságban a sztoicizmustól,¹⁵ de nagyon nagy távolságban van a jóságos, bölcs, emberszerető császár személyiségétől. Jókai rövid elbeszélésében nincsen írói igazságszolgáltatás, nincsen feloldódás, nem tudhatjuk teljes bizonyossággal, Marcus Aureliust „vallomásai”-ban rögzített őszinte (?) hite vezette-e, netán érzelmi tehetetlenségét, férfiúi vereségét kompenzáló elégtétel szerzése; mindkét eshetőség rejtve marad a szemlélő, az olvasó előtt. Így ennek a történetnek nem lehetséges megnyugtató értelmezése, hiszen a följből említett két értelmezés bármelyike helytálló lehet.

Visszatérve a filológiai kérdéshez, mindkét (közvetlen?) forrásához hűnek mutatkozik abban a tekintetben, hogy a szépség és a filozófus ellentétpárt alkot; nincs, nem lehet átjárás a kétféle személyiségalakzat között. Ugyancsak többféle forrásra utal vissza, hogy Faustina szeretőjét, a gladiátort szenátornak tette meg. A Faustina tiszteletére emelt templom szintén olvasható Jókainál, „hol Faustina Divát mint Junót, Venust és Cerest egy személyben kelle imádni a római népnek” (vö. Gibbon), s ugyancsak Gibbon műve a forrása az alábbi passzusnak: „s parancsot adott ki, hogy ünnepeit [mármint Faustina Diváét – F. I.] mindenütt megüljék és minden násztt az ő oltárain tett áldozatokkal szentítsenek ezután.”

Ami sem a *Dictionnaire*-hez, sem Gibbonhoz nem fűzhető név, adat, még további kutatást igényel. Egyáltalán, Jókai igen széleskörű ismeretei az antikvitásról még nincsenek földelítve. Talán alkalmazható rá Kardos Tibor egy nem eléggé dokumentált, de megfontolandó mondata az antik kultúra magyar befogadásának folyamatáról: „Valóban százazrek műveltsége volt, amikor a XVIII. század végén beállott a fordulat. Attól kezdve az antik műveltség kiterjedési köre csökkent, de tartalmi köre nőtt s átélése elmélyült.”¹⁶ Hogy a *Faustina* antik története és egy „modernebb”, lélektani felfogás miként volt egymással találkozatható, az elbeszélés értelmezésével igazolható. Jókai egy 1895-ös önéletírási visszatekintését idézem, mint a munkamódszer önprezentációját: „Vagy egy vezéreszme érik meg agyamban, vagy egy történelmi adatra találok, vagy lélektanilag megoldatlan esemény merül fel előttem. Ez mind ötlet, adomány lehet: mint csigaha-

¹⁵ Itt jegyzem meg, hogy a Kölcsény-kutatás a *Vanitatum vanitast* joggal hozta kapcsolatba a császári elmélkedésekkel. Vö. Lukácsy Sándor nyomán Szabó G. Zoltán: KÖLCSEY Ferenc, *Versek és versfordítások*, s. a. r., jegyz. SZABÓ G. Zoltán, Bp., 2001, 797, 801. Talán a „Légy, mint szikla rendületlen” sor is rokonítható az *Elmélkedések* alábbi passzusával: „Hasonló légy a sziklához, melyen a hullámok mindenkor megtörnek, ő pedig áll és zabolázza köröskörül a vizek dühösségét.” PERLAKY, 7. jegyzetben i. m.

¹⁶ KARDOS Tibor, *A magyarság antik hagyományai*, Bp., 1942, 83.

lásznál a gyöngy.”¹⁷ A *Faustinában* mintha mindez együtt munkálna. Pontosabban szólva: az elbeszélés eleget tesz mindazoknak a feltételeknek, amelyek az önértelmezés szerint egy Jókai-mű létrejöttéhez szükségesek. A vezéreszme a sztoikus gondolkodás és magatartás antinómiáiban jelölhető meg, a nyugodt, méltóságteljes viselkedés mögött meghúzódó nemes vagy kevésbé nemes szándékok átláthatatlansága. A történelmi adatot mind az anekdotagyűjtemény, mind a kedvelt történetíró munkája tartalmazza. Állítható, hogy Marcus Aurelius magatartásának látszólagos érthetlensége egyben „lélektanilag megoldatlan esemény”. Mindezekből kell kibontakoznia annak a történetnek, amely összhangban látszik állni a *Dekameron* egészével. Adott esetben egy cím szerinti (de csak cím szerinti) Boccaccio-megidézéssel, ezen keresztül az olvasói érdeklődés fölkelésével, a kiadó részéről üzleti haszonnal, továbbá konkrétan a *Faustina* vonatkoztatva az anekdotán, az „erotikus” szerelmi kalandon túllépő történettség lehetőségének próbájával. Hiszen a kíváncsi olvasó viszonylag röviden értesül Faustina kicsapongásairól, ehhez képest nagyobb terjedelemben halódásáról és haláláról. Ugyancsak keveset tudunk meg Marcus Aureliusról, a megcsalt és nevetségessé váló férjről, annál többet nagyvonalúságáról, gesztusairól. Róma halvány háttérként, szinte díszletként dereng föl, ellenben Marcus Aurelius „bosszú”-ja körvonalazódik. Tudniillik a történelmi helyzet pusztán egy kurta bekezdés, ezt követi az eleinte enigmatikus bejelentés, miszerint a császár egész birodalmának tudott parancsolni, csak egy lénynek nem, éppen annak, kinek „birtokára még a tevehajtsár is féltékeny”, ebben osztozott vele egész Róma, „neje szerelmében”. A túlzásoktól sem mentes kifejtést az imperator filozófusi gondolkodásának és Faustina szépségének szembeállítását követi, hogy a császár rajza újabb meg újabb vonásokkal gazdagodjék. Közbevetve hangzik el, mennyire nem Nero példája szerint jár el, pedig több oka lett volna Róma felgyújtásához, mint Nerónak. A császárnak nem-tudása, nem-tudni akarása és az udvaroncok gúnyos mosolya a következő ellentétpár. A császár reagál a nejét ért vádakra, mint volt róla szó, a gladiátorból szenátort kreál: a gladiátor kurta leírásával a szellemivel a testit hozza az elbeszélő ellentétbe. A meglepő fordulat akkor következik, mikor az elbeszélő leleplezni véli a császárt: „Marcus elnézése a legkeserűbb satyra volt, a mit egy fölemelkedett philosoph az elkorcsult emberiségre vethet.” A rövid lélektani indoklás után következik Faustina halódásának említett részletező leírása, a különös történet különös epizódjának elbeszélése. Bármily furcsán hangzik, a *Faustina*nak ez a legrészletesebben taglalt részlete. Marcus intézkedéseiről volt szó, itt Jókai ragaszkodik forrásaihoz, megismételve a „satyra” mibenlétét: „Oh a philosoph ennél égetőbb bosszút nem vehetett volna Rómán, mint hogy azt a nőt, kiben őt éltében egész Róma meggyalázta, holta után egész Rómával imádtatá: a gyalázatot, a mit homlokára nyomtak, visszafizette nekik ezeres kamattal.” A záró passzusban Commodus jelenik meg egy villanásra. A csattanó: „Commodusnak gondja volt rá, hogy a jó rómaiak bőségesen megsirassák, hogy olyan sokat nevettek Marcus életében.”

A gondolatmenet ismertetésével kívántam demonstrálni a novellát átszövő ellentétsort, amely a látszat és a valóság dichotómiájára épít, ezen túl a látható-látványos és a

¹⁷ A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története, Bp., 1911, 150, változata: 121.

titkolt-benső, az öröm és a csönd, a sírás és a kacagás pólusai között leng ki a történet; Faustina örömteli élete után következik, hogy „meghalt az élet unalmával szívében; azzal az unalommal, a mit éreznek mind, a kik meglopták a túlvilág gyönyöreit, s többé nem érzik a mindennapi életet: örömtelen, vagyontalan, érzéstelen haldoklók.” A fokozott érzé(ki)s(ég)ből érzéstelenség lesz, a gyönyörből unalom, az ifjú és szép Faustina haldoklik. E haldoklást szintén az ellentétek kísérik végig: „...nem tűrheté a napfényt, nem a sötétséget, gyűlölte az emberhangot s félt a némaságtól”; olyan hangzatok pihentetik, amelyek érzékeit „elcsendesíti”-k, ellenkezőjére fordul korábbi életének megannyi tarka és hangzatos epizódja. A világban uralkodó, meghatározó erejű dichotómiákra keresi és nem leli a sztoikus császár a megfelelő választ, az ignorancia nem elégíti, nem elégítheti ki, a megtorlásnak különös formáját keresi. Viszont a császárról többféle nézet kering. Róma polgárai úgy vélik, „Marcus jó, gyámoltalan ember, nincsen epéje, nem tudja, mi a harag?” Az elbeszélő ezzel ellenkezőt állít, s emellett határozottan kitart. Csakhogy ez az elbeszélő bizonyosságot sugalló feltételezése, semmi nem szavatol ennek igazsága mellett. Ha a császár valóban ennyire titkolta volna, mit tervez, és ennek ellenében élt volna a nyilvánosság előtt, azoknak volna igazuk, akik a történetírói tudósítás szerint képmutatónak tartották? Akkor viszont miképpen lenne ez összeegyeztethető azzal, hogy egyfelől: „megtanulta szépen, hogy a villám keletkezését és a női szívben támadó szerelmet sem meggátolni, sem kimagyarázni nem lehet; s engedte a villámot villámnak, a szerelmet szerelemnek nevezni”, másfelől rájön arra, miként egyenlítheti ki Faustina kicsapongásait: „Ellenkezése csak új ingert adott volna a lelkét elvetett nő vágyainak, közönye – megölte azt.” A két megállapítás nem harmonizál egymással, az elbeszélő itt mintha önmagával kerülne némi ellentmondásba. Ráadásul nem dönthető el teljesen, hogy az ő vagy szereplője nézőpontja érvényesül. Így bizonytalan marad Marcus Aurelius „valódi” személyisége, mint jeleztem, a sztoicizmussal aligha egészen összeegyeztethető titkolt bosszúterve miatt. Az meg végképpen inkább a hagyományból átvett túlzás, miszerint Commodus is a bosszúterv része volna; ekképpen Róma romlását a Rómáért élő-haló császár készítené elő. További ellentmondás: a novella címe és a főszereplő között. A cím azt sugallja, mindenekelőtt Faustina élete-sorsa bonyolódna történeté, a történetegészben Faustina cselekedetei kihívják a császár bosszútervét, aki Faustina utóéletét beleilleszti a tervbe, valójában Faustinával kapcsolatban is megíródik a császár „satyrá”-ja, ilyen módon passzívan is ő lesz a történések rendezője; legfőbb cselekedete, hogy nem cselekszik, s amikor cselekszik, meglepetést képes okozni, hiszen minden (római) logikát cáfol, amit tesz. Mellékesen írom le, hogy a *Dictionnaire*-ben Jókai *Aurèle (Marc)* címszó alatt olvashatta a történetet.

S bár az események néhány mondatban összefoglalhatók, a novella viszonylag széles térben és időben mozgatja az eseményeket. Háttérként fölvezetődik Marcus Aurelius birodalma – szinte teljes földrajzi szélességében; az elbeszélő visszatekint Nero korára (noha szinte hasonlatként idézi), úgyszintén megjelennek a római társadalom rétegei, az udvaroncok, a szenátus, egy rabszolga, egy gladiátor, a patrícius ifjak, majd „háromszáz gyermek, válogatott rabszolga fiúcskák Galliából és a Pontus mellől”, s a novella végén belép a történetbe az utód, Commodus. Ilyen módon Faustina és Marcus Aurelius közös

és elváló, egymást kiegészítő és egymástól eltávolodó sorsának tág a (szöveg)környezete, az epizódok laza (és apró) cselekményfüzérére szövik össze két világszemlélet békétlenségét. Éppen azért, hogy az állandó szembesítés során kitessek részint az, amit Gibbon történeti munkában írt meg, ám részint azért, hogy a különféle eseményszálak látszólagos egyenrangúságára derüljön fény. Ezt úgy értem, hogy az elbeszélő egyként lényegesnek minősíti a pittoreszk elemeket meg azokat, amelyek fényében e pittoreszk elemek átértékelődnek. Ugyanakkor kettős ez az átértékelődési folyamat: hiszen Faustina kicsapongásairól a sztoikus császár nem látszik tudomással bírni, vagy úgy tesz, mintha valójában nem is lennének, ugyanakkor mindazok, akik nem értik a császár stratégiáját, gyöngé férfinak, túlságosan jó uralkodónak vélik. Ilyen módon a sztoicizmusnak „védtelensége” bukik ki, viszont Faustina kicsapongásai nem érik el talán kívánt céljukat, nem rendítik meg, legalább külsőleg nem, a császárt, ellenben hamar következik be a „bűnhődés”. Így Faustina életmódja eleve az ideiglenesség, az átmenetiség, a kurta időbe zártság attribútumaival rendelkezik. Ellenben a világnyi távlattal az életet a maga egészében szemlélni hirdető sztoicizmus nem találja meg a megnyugtató megoldást a személyes kérdésekre. Fölmerülhet a kérdés: vajon az a „katedrabölcsség” szenved-e vereséget, amelyet az említett német tankönyv rótt föl Marcus Aureliusnak? Vagy a klasszikus drámákból előbukó dichotómia, a kötelesség és a magánélet feloldhatatlan ellentéte dokumentálódik a történetben? Netán a szerepéhez felnőni képtelen uralkodói hitves keresi a kéjben önmagát? Nincsenek egyik kérdést illető perdöntő utalások sem a szövegben, ám az értelmezés során előkerülhetnek. Amire figyelmeztetnék s ami első sorban az uralkodó aspektusából kaphat hangsúlyokat: a kettős magány megjelenítése. A két főszereplő között nincs, nem lehet párbeszéd, találkozásai sincsenek konkrétan említve a szövegben, csak annyi, hogy egymás vetélytársai, eléggé furcsa módon: „Mit mondok: Róma? – kérdi az elbeszélő, hogy így folytassa: – És Nubia, Gallia és Rómának minden provinciája az Atlasztól a Jaxartesig; a hol csak deli ifjak, szerelemért égő szívek teremnek, az mind lefizette adóját urnéjának, s vetélytársa volt az imperatornak.” Ennek ellenére a császár „nyájás férje” volt nejének, „kiról mások előtt csak tisztelettel beszélt; kihez nem közelített másképp, mint hogy a boldog hitves közelít hű nejéhez”. Ez utóbbi félmondat csak sejteti, de meglehetősen általánosságban hagyja a személyes találkozásokat, s akkor sem céloz a másik fél reagálására.

A tragédia tehát nem jön létre. Elmarad. Pontosabban a két főszereplő közül az egyik sem tragikus hős. Mindkettő szembekerül az erkölcsi világrenddel, legalábbis avval, amely érvényes Róma világbirodalmában; ám e sértések megtorlatlanok maradnak, mindketten boldogtalansággal fizetnek „vétségeikért”. Marcus Aurelius ragaszkodik elveihez, amelyeket *Elmélkedéseiben* fogalmazott maximákká: „Lealacsonyítja [...] magát, midőn valamely embert gyűlöl, vagy vele ellenségeskedik...” Eszerint a bosszúállás legjobb módja a „megbántóhoz nem hasonlónak lenni”. Az Antoninus tanítványa, aki hozzá hasonlóan el nem „császárosodik”: „Mi türelmes volt azok iránt, kik őt igazságatlanul korholták, a nélkül, hogy őket viszont gáncsolta volna. Mint nem hirtelenkedett ő

soha; és mint nem hallgatott az árulkodásra.”¹⁸ Nem szabadulhatok a gyanútól, hogy Jókai esetleg mégis olvashatta ezeket az elmélkedéseket, s ennek talán mégsem mond ellent, hogy Gibbon (is) összefoglalja ezeket a gondolatokat, míg a *Dictionnaire* Faustina cselekedeteire, anyjához hasonló szabadosságára és szemérmertlenségére összpontosít. Jókai ott és akkor lép el a történeti anekdota és az érzéki szerelem megjelenítését tartalmazó történettől, mikor Faustinában is fölfedezi az életélvezetet követő csömört, s – mint említettem – halódásának és halálának viszonylag terjedelmesebb leírásával-elbeszélésével a bűnhődésen túl a nem tragikus, pusztán kudarcos létezés esélytelenségét jelzi, mely esélytelenségnek Marcus Aurelius passzivitásával, látszólagos közömbösségével is oka-okozója. Ily módon a tragédia helyett korántsem erkölcsi tanítást kapunk, még kevésbé a sztoikus elvek igazolását, hanem szétváló, egymást valójában nem értő életek kilátástalanságát; itt nincsenek győztesek, csak vesztesek, személyek és a helyzetet szintén teljesen félreértő római birodalom. Egy anekdotikus történet ekképpen tagadja meg (történeti) anekdota voltát, sem nem könnyedén odavetett pittoreszk-rajz, sem nem elsúlyosított elmélkedés tévútra jutott sorsokról. Megmarad történetnek, amelyben talán mégsem az eseménysor a leglényegesebb, hanem ezeknek az eseményeknek eltorzuló „optiká”-ja (olyan módon, hogy ezt a torzulást senki nem érzékeli, sem a névvel megnevezett alakok, sem a „közösség”, a kaján nézők, a császár parancsainak eleget tévő szenátus). Ez a Jókai által megjelölt, művekre ösztönző alapgondolat rétegzett, összetett alakzathoz jutott, visszatalált a történeti forráshoz (elsősorban Gibbonhoz). Sőtér István egyébként máig tanulmányozásra érdemes Jókai-könyvében kissé megrovólag, kissé megértőleg említi: „Mielőtt íráshoz ült, nem törvénygyűjteményt olvasott, miként Stendhal, hanem a *Dictionnaire contenant de l'amour*-t.”¹⁹ Nem a *Faustina* az egyetlen elbeszélés, amelynek alapján csak részigazsággként minősíthető Sőtér mondata, s nem is egészen igazságos a Stendhallal való egybevetés. Egyáltalában, romantika és „realizmus” konfrontálása természetszerűleg nem jogosulatlan, ám adott esetben célszerűtlen. Jókai romantikus szerző, a *Dekameron* a megannyi népies-anekdota-szerű, derűs kispróza ellenére, illetőleg azzal együtt romantikus szerző alkotása. Csakhogy – és ezt nem árt tudatosítani – Jókai nem az európai romantika első vagy második korszakának írója, az 1840-es esztendőkből mindenekelőtt Petőfi kortársa, aztán Victor Hugóé, „Boz”-é és nem utolsósorban Eugène Sue-é, meghaladva Nagy Ignác, Kuthy Lajos és Jósika Miklós harmadlagos pest-budai titkokat konstruáló-rémregényes romantikáját, már a *Hétköznapok*kal is. Az 1850-es esztendőket Jókai szempontjából tekinthetjük úgy is, mint egy Petőfit követő periódust, amelyben Jókai részint visszafordul Vörösmartyhoz (még úgynevezett „orientalizmus”-ával is), részint keresi a romantikába illeszthető anekdotizmus lehetőségeit, részint (befejezve a *Szomorú napokat*, amelyet az 1840-es esztendőkből kezdett el írni) végigjártatja azokat a regény- és kisprózai alakzatokat, amelyekre a saját romantikáját építheti, és amelyekben a történeti anekdotának, a satírába hajló népies-ségnek, a mitologikus írásmódnak, valamint a hiperbola és a parabola szembesülésének

¹⁸ PERLAKY, 7. jegyzetben i. m., 25, 81.

¹⁹ SÓTÉR István, *Jókai Mór*, Bp., [1941], 91. A *Vörös és fekete* hatását látja a *Szerelem bolondjain* BINDER Jenő, *Stendhal-hatás Jókaira*, EPhK, 1916, 511–514.

egyként számottevő szerepet juttat. A *Dekameron* válogatatlanul és ciklusképző szándék nélkül sorolja egymás után ennek a tollpróbának, e kispróza-változatoknak különféle darabjait. A *Faustina* egyike azoknak a novelláknak, amelyek cáfolni látszanak azokat a közkeletű megállapításokat, amelyekkel az irodalomtörténet, a sokféle értelmezést megkockáztató Jókai-kutatás élt. Az a finom lélektaniség, amely az elbeszél „történeti anekdota” mögött rejtőzik, a későbbi regényekben és néhány későbbi elbeszélésben hozza létre a Krúdy Gyuláig előremutató prózaváltozatot. Az az elhallgatásra, háttérismeretekre számító, mégis karakteres alakokra épített történetmondás (amelyben a történet csak külső feltétele az elbeszélhetőségnek, olykor fontosabb, mint ami talán csak kikövetkeztethető) egy elbeszélésben dokumentálódik, hangsúlyozódik a történetiség, amely ebben az esetben az egyszerűség, az alkalmiság ellentettje; korántsem azért, hogy általános tanulsággal szolgáljon, még csak azért sem (valószínűleg), hogy az 1850-es esztendőben sűrűnek látszó Gibbon-olvasás eredményeit mutassa be. Hanem feltételezésem szerint azért, hogy az ismert műfaji alakzatok (a kispróza-variánsok) egy új változatának példájával szolgáljon. S ha joggal vitatható is Jókai műfaji innovációjának tudatossága, írásainak spontaneitásával kapcsolatban legalább annyi ellenvetést lehetne tenni. Olvasott-hallott történeteikhez adekvát formát keresett. S miképpen regényírásának fordulatairól, változásairól tudunk (vagy illene tudomásul venni ezeket), kisprózájának alakulástörténete szintén megérdemelné az eddigieknél jóval behatóbb tanulmányozást. Ami a forráskutatást illeti, ott néhány fontos föltáró értekezésre lehet bukkanni. Ami a regisztrálást illeti, ott a késő-pozitivizmus elvégezte leltári kötelességét. Ám ami Jókai novellisztikájának műfaj történeti/elméleti értelmezését illeti, ott még nagyok az adósságok. A *Dekameron* megszerkesztetlensége ellenére összegző munka, amelyet nem az azonos tematika, nem a hangvétel ismétlődése jellemez, hanem éppen sokszínűsége kínál alkalmat arra, hogy Jókai kisprózájának rétegeit, jellegzetességeit vizsgáljuk. Előtanulmányként ezért választottam a *Faustinát*.²⁰

²⁰ Marcus Aurelius alakja ugyan már Bessenyei Györgynél fölbukkan (és elmélkedéseit talán Kölcsey is olvasta), de magyar irodalmi alakként a 20. században bukkan föl versben (Kosztolányinál és Juhász Gyulánál), esszében (Márai Sándornál).